

***‘Herdenken gaat
niet alleen over
het verleden’***

Tekst: Elleke Bal
Beeld: Emma-Sophie Middag

‘WE MOETEN TOE NAAR EEN VERTEL CULTUUR’

Steeds minder ooggetuigen van de Tweede Wereldoorlog zijn nog in leven. De vraag naar de toekomst van herdenken wordt steeds urgenter. Volgens Liesbeth Hoeven is het tijd is om de verhalen over de oorlog op een nieuwe manier te vertellen.

Kijk, daar hangen ze.” Liesbeth Hoeven wijst naar de gedenkplaten aan de stenen muur van het Tilburgse universiteitsgebouw Cobbenhagen. Negentien namen staan in het hout gegraveerd, het zijn studenten van de Roomsche Katholieke Handelshoogeschool die omkwamen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het is een indrukwekkend gedenkteken, maar als Hoeven zich er niet om had bekommerd, hadden de panelen hier niet gehangen. Ergens in de universitaire kronieken had de onderzoekster gelezen over het bestaan van de gedenkplaten, gemaakt in 1946. Vlak voordat ze in 2015 zou promoveren op de naoorlogse herinneringscultuur moest ze nog even langs het bureau van de pedel om wat formaliteiten door te spreken. Ze besloot hem ernaar te vragen. Hij ging op zoek en vond de plaquettes in een opslag. Inmiddels is Hoeven druk bezig met het organiseren van een universitaire herdenking op 4 mei, waarin de panelen ook een rol spelen. Sinds Hoeven zich verdiepte in de oorlogsgeschiedenis van de universiteit, laat het

verhaal haar niet meer los. De herinneringscultuur in Nederland staat centraal in haar onderzoek, maar het speelt ook een rol in haar functie als manager van het Tilburg Cobbenhagen Center. Samen met Erik Borgman, hoogleraar theologie, nam ze twee jaar geleden het initiatief om dit nieuwe onderzoekscentrum op te richten, geïnspireerd door het gedachtegoed van Martinus Cobbenhagen, de *founding father* van Tilburg University. De priester en econoom weigerde zijn hogeschool als diploma-fabriek te beschouwen. Hij wilde sociale, geëngageerde en betrokken burgers afleveren. Om in zijn voetsporen te kunnen treden is het volgens Hoeven cruciaal om te leren hoe verhalen uit het verleden ons kunnen inspireren om de toekomst vorm te geven.

Dat vraagstuk wordt ook op nationaal niveau urgenter nu steeds minder ooggetuigen van de Tweede Wereldoorlog nog leven. Hoeven onderzocht als cultuurwetenschapper hoe generaties van nu het belang van vrijheid kunnen blijven doorgeven via het vertellen van verhalen. Daarin is het volgens haar belangrijk om de slogan ‘Nooit meer Auschwitz’ minder centraal te stellen. “Je kunt met deze boodschap heel sterk aangeven waar je je als samenleving tegen verzet, maar ik denk dat we nu in een fase zitten waarin we kunnen zoeken naar een toekomstgericht verhaal dat aangeeft wat we wél belangrijk vinden.” In de herdenking op de universiteit hoopt Hoeven hier een begin mee te kunnen maken.

Waarom houdt de oorlogsgeschiedenis van de universiteit u zo bezig?

“Dat heeft te maken met wat we ontdekten toen we dieper gingen graven in het leven van Martinus Cobbenhagen en de rol die hij speelde tijdens de oorlog. De Roomsche Katholieke Handelshoogeschool telde destijds zo’n 400 studenten en de Duitse bezetter legde alle studenten in Nederland in 1943 een loyaliteitsverklaring voor. Alleen de ondertekenaars mochten doorstuderen. In Tilburg heeft maar 2 procent van de studenten getekend. Studenten die weigerden, moesten zich voor de *Arbeitseinsatz* melden, gedwongen tewerkstelling. Als ze dat niet deden volgden er represailles tegen hun familie. De hogeschoolgemeenschap viel uit elkaar. Sommige studenten hebben zich gemeld, anderen wisten onder te duiken of te vluchten. Uiteindelijk kwamen 22 studenten in de oorlog te overlijden, nog meer dan men in 1946 dacht. Het bijzondere was: Cobbenhagen heeft al die tijd geprobeerd contacten te onderhouden met zijn studenten. Hij zorgde dat er voedselpakketten werden rondgestuurd, stuurde bemoedigende brieven. Studenten schreven terug, die brieven hebben we gevonden. Hij heeft als het ware de gemeenschap bijeen weten te houden. Dit raakte ons zo dat het de aanleiding werd om een gedenkproject op de campus te beginnen.”

Hoe probeert u huidige studenten bij dit verhaal te betrekken?

“Op 4 mei gaan we twee monumenten onthullen: een gedenkmuur met foto’s en kaarsen en de originele plaquettes, en een digitaal monument. Op een website komen geschreven portretten van de overleden studenten. Aan onze huidige studenten

vragen we om, in briefvorm, te reageren op de dilemma's waar de studenten destijds voor stonden. Wat zou jij doen in deze situatie? We tellen hier op de campus meer dan 95 nationaliteiten, een deel van onze studenten is afkomstig uit conflictgebieden. Voor hen zijn die vragen actueel. Maar het hoeft niet altijd over oorlog te gaan, studenten komen in hun leven voor allerlei dilemma's te staan. We vragen ook aan leerlingen van middelbare scholen in de buurt om een brief te schrijven naar de studenten van toen en te delen waarvoor zij staan."

Maar wat moeten die scholieren daar nog mee? Zijn er geen actuelere vraagstukken, zoals hoe in onze tijd om te gaan met de komst van vluchtelingen?

"Het is een vergissing om te denken dat herinneren en herdenken alleen over het verleden gaat. Het is van belang voor de toekomst van onze samenleving en dus ook voor onze omgang met vluchtelingen. Hoe leef je als gevestigde en nieuwe sociale groepen met elkaar samen, hoe kan je recht doen aan de verschillende oorlogservaringen? Prinses Máxima heeft bij de presentatie van het WRR-rapport in 2007 gezegd: 'de Nederlander bestaat niet.' Ze brak een lans voor identiteiten die niet statisch zijn. Daarmee zei ze dat het belangrijk is om je open te stellen voor mensen die eigen herinneringen inbrengen. In die zin is de clou van gedenken niet heel anders dan die van het samenleven: het gaat om gemeenschapsvorming."

Wat is dan de zin van herdenken voor die gemeenschap?

"Ik denk aan sociale cohesie, op dit moment sowieso een 'hot item'. We herinneren en gedenken nu zeven decennia, ik constateer in mijn proefschrift dat we na de bevrijding voortdurend in begrensde herinneringsgemeenschappen gedacht hebben. We hebben steeds in categorieën herdacht: slachtoffers, daders, omstanders. In 2012 hadden we nog de scholier die een gedicht wilde voorlezen over zijn oudoom die bij de Waffen-SS zat. Dat riep veel discussie op. Het toonde dat veel verhalen bron van conflict zijn geworden, in plaats van een verbindingspunt. Het is de kunst om van die begrenzingen af te komen, ik denk dat we op zoek moeten naar gedeelde

herinneringsgemeenschappen. We kunnen leren om toenadering zoeken tot het verhaal van de ander. Mensen zijn bang dat het herdenken ophoudt als de ooggetuigen overleden zijn. Maar dat geloof ik niet; onze verhaalcultuur is, door de pluriformiteit van onze samenleving, heel rijk en sterk. We moeten gaan toewerken naar een vertelcultuur: hoe kunnen we de verhalen anno 2017 op een nieuwe manier vertellen en doorgeven?"

Moet de Tweede Wereldoorlog daar dan centraal in blijven staan?

"Ja, op 4 mei zeker. Maar ik heb tijdens mijn promotie ook het boek gelezen van Michael Rothberg. Dat gaat over competitieve herinneringsvormen. Hij vraagt zich af: kun je geschiedenissen die eerder of later plaatsvonden wel aan elkaar koppelen? Hij pleit voor een *multidirectional memory* waarin ruimte is voor alle herinneringen van menselijk lijden, voor verschillende historische trauma's. Hij ziet juist mogelijkheden voor interactie tussen verschillende geschiedenissen. Ik denk ook dat het kan, maar dan moet je wel zorgen dat herinneren en gedenken geen belangenstrijd wordt."

Paspoort

Liesbeth Hoeven (1982) is onderzoeker aan Tilburg University en manager en medeoprichter van het onderzoekscentrum Tilburg Cobbenhagen Center, dat het gesprek stimuleert over de onderwerpen waarin de identiteit en missie van de universiteit – Understanding Society – tot uitdrukking komen.

- Studeerde religiewetenschappen aan Tilburg University.
- Promoveerde in 2015 op het onderzoek *Een boek om in te wonen. De verhaalcultuur na Auschwitz* (Verloren, 353 blz., € 29,-).
- Houdt zich als coördinator van onderzoeksprogramma Re-Member bezig met vernieuwende activiteiten rondom herdenken en vieren van vrijheid in Nederland.

Is dat niet veel te idealistisch gedacht? Die belangenstrijd is er toch al lang.

"Het is een moeilijke opgave. Verandering zal tijd nodig hebben, de geschiedenis laat dat zien. Vanaf de bevrijding in 1945 hebben we een groot verhaal, een *master narrative*, opgebouwd: de verzetsmythe. Het idee was dat we met z'n allen eensgezind tegen de bezetter hadden gestreden, ze hadden ons niet klein gekregen. Het was een nationalistisch en ideologisch verhaal over de geschiedenis. Andere verhalen werden hiervan uitgesloten, bijvoorbeeld die van individuele slachtoffers zonder militaire achtergrond, of verhalen van mensen die buiten het verzet vielen. In de jaren '60 kwamen langzaam tegenverhalen op, ik noem ze *counterstories*, geïnspireerd op de verhaalttheorie van de Amerikaanse filosofe Hilde Lindemann Nelson. De *master narrative* was op een gegeven moment niet meer houdbaar."

Waarom pas in de jaren '60?

"Ja dat is laat, maar een *master narrative* heeft een grote impact. Pas twintig jaar na de bevrijding drong het besef door: ons land heeft niet alleen gestreden, er is ook geleden. Toen kregen individuele herinneringen van oorlogsslachtoffers langzaam een plek in de herinneringscultuur. Dat leverde een nieuwe belangenstrijd op. Op een gegeven moment hadden alle slachtoffers eigen herdenkingsmomenten en monumenten. Het werd een fragmentarisch geheel. De verbinding ging steeds pijnlijker ontbreken. Daarom is de slachtoffersmythe in de loop van de jaren '80 uitgedroefd tot een nieuw overkoepelend verhaal dat samenhang zou brengen, de *master narrative* 'Nooit meer Auschwitz'. Mensen denken dat dit nog steeds het doel van het herdenken is. Je kunt met deze boodschap inderdaad heel sterk aangeven waar je je als samenleving tegen verzet, maar het is moeilijk om de strijd tegen onderdrukking en marginalisering te presenteren als een les waarvan we hebben geleerd. Kijk naar de wereld waarin we nu leven. Kun je 'dit nooit meer' blijven zeggen, in een wereld waarin genocides plaatsvinden, in een wereld vol conflicten? Is dat verhaal nog wel overtuigend? Nee, dat denk ik niet. Ik denk dat we nu in een fase zitten waarin we kunnen zoeken naar een toekomstge-

**Liesbeth Hoeven:
‘Kun je “nooit meer
Auschwitz” blijven
zeggen, in een wereld
waarin genocides
plaatsvinden, in een
wereld vol
conflicten?’**

vind het bijzonder om te beseffen: het leven bestond voor hen lange tijd uit vernederingen, pijn en verdriet. Maar ze bleven hoopvol en inspireerden elkaar. Voor mij is dat zo'n verhaal dat ik wil doorvertellen.”

Zou deze manier van vertellen ook ruimte maken om het verhaal te vertellen van een Duits slachtoffer, of een Nederlandse dader?

“Ik denk het wel, maar timing is essentieel. Het is oppassen dat we herdenkingen niet laten overschaduwen door de discussie over de vraag welke verhalen wel en niet verteld mogen worden. Anders laten we ons in het herdenken opnieuw bepalen door mechanismen van insluiting en uitsluiting. Als ik één les trek uit het verleden, dan is het wel dat het ene verhaal het andere niet uitsluit.”

Sluiten de monumenten in Nederland wel goed aan bij zo'n nieuwe verhaalcultuur? Neem bijvoorbeeld het monument op de Dam?

“Voor mij zijn monumenten aansprekend op het moment dat ze een verhaal vertellen. Een gedenkplaats alleen is niet genoeg. Het gaat om het centraal stellen van het verhaal waarin je die laatste stappen kan zetten: jezelf verplaatsen in de ander, je inleven in een verhaal dat jou inspireert om verder te denken. Het monument op de Dam is een teken van de tijd, het werd in de jaren '50 gebouwd. En dat is prima. Maar daarmee komen we er niet, in de toekomst. We moeten verhalen blijven vertellen en delen op nieuwe manieren. Zo houden we met z'n allen de hoop levend dat vrijheid uiteindelijk voor iedereen is weggelegd.” ●

richt verhaal dat mensen opnieuw verbindt en dat aangeeft wat we wél belangrijk vinden.”

Hoeven heeft een stappenplan voor *counterstory-telling* gemaakt, om herdenkingen in de toekomst op een nieuwe manier vorm te geven. Ze stelt voor om in herdenkingen vertellers aan het woord te laten die uitlechten waarom ze persoonlijk geraakt zijn door de oorlogsgeschiedenis. Het verhaal moet verder gaan dan alleen het verleden. Hoe identificeert de verteller zich met de hoofdpersonen van het verhaal? En hoe zet zo'n verhaal de verteller aan het denken over het eigen leven?

Waarom is dit vernieuwend?

“De verbinding van verleden naar heden wordt in veel herdenkingen al gelegd. Maar daarmee is het vertellen van verhalen vaak klaar, en dat vind ik risicovol. Het verhaal gaat verder, er moet nog een stap gezet worden. Als mensen erin slagen om de lijn verder te trekken naar hun eigen leven, dan wordt het herdenken actueler. Dan draait

het niet alleen om de mensen van toen, maar ook om het leven van nu en om de boodschap die mensen van alle generaties en afkomsten verbindt.”

Kunt u een voorbeeld geven van zo'n verhaal?

“Ik ben aan het begin van mijn promotieonderzoek naar concentratiekamp Sachsenhausen gereisd. Daar in de bibliotheek vond ik een boekje: *Ein glückskind*, door Thomas Buergenthal, die als kind de dodenmars van Auschwitz naar Sachsenhausen heeft overleefd. Buergenthal ontmoette in het kamp een Noorse verzetsstrijder, Odd Nansen. Ze bouwden een vriendschap op, Nansen gaf het kind een schetsboek om tekeningen in te maken. Ik heb dat boek van Buergenthal in een ruk uitgelezen op de terugreis van Berlijn naar Tilburg. De ontmoeting tussen deze twee mensen raakte mij. Buergenthal is uiteindelijk rechter geworden, heeft zijn leven gewijd aan het verzet tegen onrecht. Odd Nansen is mede-oprichter van Unicef geworden. Ik